

העלייה בידידה והידידה בעלייה' מאבק לעלייה, נשירה ועזיבת הארץ כבבואה לעשור של ניגודים

לילך רוזנברג-פרידמן

אסיר ציון נתן (אנטולי) שרנסקי ורעייתו אביטל עם הגיעו ארצה, 11 בפברואר 1986. נתי הרניק

באוקטובר 1987 הגיעה אסירת ציון אידה נודל לישראל לאחר 16 שנות סבל שכללו מאסר, הגליה לסיביר וניסיון התנקשות בחייה. נודל, מסורבת עלייה שמאבקה לעלות ארצה פורסם ברבים, הייתה סמל למאבק יהודי ברית המועצות על הזכות לעלייה.² סיפורה של נודל, כמו גם סיפוריהם של מסורבי עלייה ושל אסירי ציון אחרים, משקף במידה רבה את העשור הנדון המתאפיין לא מעט במאבק לעלות לארץ וניכר פחות בעלייה של ממש. זאת ועוד, בד בבד עם המאבק על הזכות לעלייה, התאפיין העשור גם בעזיבה מן הארץ שהלכה וצברה תאוצה. מדובר אפוא בעשור של מהלכים מנוגדים.

שנות השמונים מצויות בתווך בין גלי העלייה הגדולים של שנות השבעים ושנות התשעים, עובדה הניכרת גם בכתובים.³ נתונים סטטיסטיים מעלים כי העלייה אמנם לא פסקה בעשור זה אולם היא התמעטה משמעותית, ובשנים מסוימות היה אף מאזן הגירה שלילי.⁴

קצת למעלה מ-180 אלף יהודים עלו לישראל בשנים 1978–1987 מרחבי העולם: מרביתם מאירופה כ-88 אלף, ומאמריקה כ-49 אלף, כ-19 אלף מאסיה וכ-23 אלף מאפריקה. העליות מאיראן, מרומניה ומברית המועצות לשעבר הצריכו מאמץ מיוחד במגוון ערוצי פעולה.⁵ לאחר השפל היחסי בעלייה מאיראן בשנים 1971–1978 חלה עלייה במספר העולים ממדינה זו בשל האירועים הפוליטיים שהסתיימו בנפילת השאה ובעליית חומייני לשלטון. יותר מ-12 אלף יהודים הגיעו מאיראן לישראל לאחר המהפכה האסלאמית בפברואר 1979.⁶ 14 אלף יהודים בקירוב עלו ארצה מרומניה בשנים הנדונות. בשל חיסיון הארכיונים האפשרות לדון בעליות מרתקות אלה מוגבלת. הדגש במאמר זה יהיה אפוא על היבטים הקשורים לעלייה מברית המועצות על סמך המסמכים הארכיוניים הגלויים בפנינו והספרות המגוונת בנושא.

אסירת ציון אידה נודל בנתב"ג יחד עם רה"מ יצחק שמיר, סגן רה"מ שמעון פרס ונתן שרנסקי, אוקטובר 1987. נתי הרניק

הערה מתודולוגית

הרטוריקה הציונית הדגישה את ייחודיות ההגירה היהודית לארץ ישראל, הציגה אותה כנובעת בעיקר ממניעים אידאולוגיים-ציוניים, והתייחסה אליה במונחים של 'עלייה' ו'עולים'.⁷ אולם מחקרים עכשוויים מוצאים בעליות לארץ במהלך השנים מאפייני הגירה אוניברסליים שמקורם בהיבטים חברתיים וכלכליים מגוונים; בגורמי דחייה ובגורמי משיכה. הללו מטשטשים את ההבחנה המסורתית בין 'עלייה' ל'הגירה' בהתייחסותם לארץ ישראל.⁸ עם זאת, כפי שטוען עוזיאל שמלץ, גם פליטים יהודים שנמלטו או גורשו מארצותיהם, שעלייתם לארץ ישראל לפני קום המדינה ואחריה נתפסה לעתים קרובות ככורח המציאות, יכלו לבחור בין כמה יעדים חלופיים, ובחירתם בישראל נבעה לעתים קרובות בשל היותה גורם משיכה ליהודים, עובדה שהשפיעה על רבים מהם להישאר בה. לפיכך, קובע שמלץ, 'יש להדגיש את הגורמים האידאולוגיים הייחודיים אשר פעלו על רוב הפליטים היהודיים שעלו לישראל'.⁹ במאמר זה אשתמש לא מעט במונח 'עלייה' שהיה שגור בפי חלק ניכר מהעולים ומהוותיקים, ואין בזה משום נקיטת עמדה ערכית בנושא.

המאבק לעלייה מברית המועצות

במהלך שנות השבעים כרבע מיליון יהודים סובייטים קיבלו היתרי יציאה לישראל. בשנת 1979 עלו ארצה 17,790 יהודים, אך כעבור שנה, ב-1980, מספרם הסתכם ב-7,611 בלבד. החל משנה זו פחת בהתמדה מספר העולים מברית המועצות, ובשנת 1986 עלו ממנה 299 יהודים בלבד. בסך הכול בשנים 1978–1987 הגיעו לישראל קצת יותר מ-32 אלף יהודים מברית המועצות.¹⁰

שיעורי היציאה מברית המועצות והעלייה לארץ בעשור זה הם פועל יוצא של כמה גורמים: שאיפת היהודים לצאת והיענות השלטונות הסובייטיים לבקשתם כגורמי דחיפה, ותדמית ישראל ותדמיתן של מדינות היעד האחרות כגורם משיכה.¹¹ גם בשנות השמונים הוסיף הממסד הישראלי לראות בעלייה ובקליטה אתגר וייעוד לאומי. 'העלייה חשובה כביטחון', קבע ראש המחלקה לעלייה ולקליטה בסוכנות היהודית, חיים אהרון, בעקרונות תכנית העבודה שלו בקיץ 1984.¹² בכך המשיך את הקו שאפיין את

י. משל בועדה המרכזת
תוקם ועדה צבורית
למאבק נגד הירידה

דבר, 29 באוגוסט 1980

הציונות כמעט מראשיתה.¹³ אולם אנשי מחקר ומדינאים שעסקו בניסיון להבין את הסיבות להתחלת תנועת ההגירה מברית המועצות בשנת 1971 והגורמים שהביאו לעצירה כמעט מוחלטת שלה עשור לאחר מכן, הניחו שעמדת הממסד הישראלי אינה במוקד הגורמים הללו.

הסברה הרווחת היא כי הכוח המניע להגירה היה מצוי בברית המועצות עצמה. גורמי הדחייה ממנה כללו בין היתר אנטישמיות, מצב פוליטי סבוך, החרפת המצב הכלכלי והחשש לעתיד הילדים. בשלהי שנות השישים החל להשתנות המצב החברתי-פוליטי בברית המועצות. שינוי זה ניכר בין היתר במחאות נגד המשטר בדרישה לזכויות אזרחיות, והוא היה גם נחלת הציבור היהודי שהושפע במקביל ממלחמת ששת הימים שהלהיבה את הרוחות. כן השפיעו הרצון לחיות במולדת הלאומית, הימצאות קרובים בארץ, אמונה דתית, האפשרות לשיפור המצב הכלכלי והפעילות הנמרצת של מדינת ישראל בעניין.¹⁴ לפיכך בשלהי שנות השישים ובראשית שנות השבעים החל תהליך של התעוררות לאומית ושל פעילות קהילתית בקרב יהודי ברית המועצות.¹⁵ בראשית שנות השבעים 'הורם באופן זמני מסך הברזל', כלשונו של משה ליסק, והחלה יציאה גדולה של יהודים מברית המועצות, כ-160 אלף איש שמרביתם הגיעו לישראל, בראשית התקופה ממניעים ציוניים.¹⁶

הרעה משמעותית במדיניות הסובייטית כלפי הגירת יהודים החלה מסתמנת בשנת 1979. הייתה זו ראשיתה של הידרדרות תלולה בשיעורי היציאה עד לסגירת השערים כמעט. השלטונות הסובייטיים הקשו באמצעות מכשולים בירוקרטיים חדשים על הגשת הבקשה ליציאה מברית המועצות ובמקרים רבים אף עשו זאת לבלתי אפשרי,¹⁷ ומספר היוצאים הלך ופחת.¹⁸

סברות שונות על מניעי הסובייטים הועלו במהלך השנים.¹⁹ היו שטענו כי היה זה פועל יוצא של 'הנשירה', דהיינו מספרם הגדול של היהודים שעזבו את ברית המועצות אך החליטו לא לעלות לישראל אלא לנשור בווינה ולהגר לארצות הברית ולאירופה. הסובייטים חששו מהתפשטות התביעה להגירה בקרב קבוצות לאומיות מגוונות ברחבי המעצמה. אחרים טענו מתוך התבוננות בתהליכים שהתרחשו בתוך ברית המועצות, כי המחסור בכוח אדם שהחמיר לקראת סוף שנות השמונים הביא לחשש מאיבוד יהודים מקצועיים ומיומנים.²⁰ רבים שמו דגש על ההקשר העולמי כמכריע בעניין יציאת היהודים. המחצית הראשונה של

שנות השמונים, בצלה של הפלישה הסובייטית לאפגניסטן, תוארה כאחת הקשות ביחסי מזרח-מערב שהגיעו לשפל המדרגה.²¹ ההחרפה שחלה במדיניות ההגירה בשנים 1981–1982, השנים האחרונות לשלטון ברז'נייב, נבעה גם מהחרפת היחסים עם ארצות הברית, שהייתה עלולה להביא מצד אחד להזנחת העיסוק בנקודה היהודית,²² ומצד אחר לשימוש ביהודי ברית המועצות כקלף מיקוח ביחסים עם ארצות המערב. ברית המועצות מאז ומתמיד עשתה שימוש בנושא ההגירה במשא ומתן פוליטי עם מעצמות המערב וגרסה כי הרעה ביחסים תשפיע ישירות על ההגירה.²³

בד בבד עם סגירת השערים חלה החרפה במצב יהודי ברית המועצות. הסובייטים ביקשו לבטל את התודעה היהודית של יהודי ברית המועצות ולא לאפשר להם ביטוי דתי, ובה בעת הם אילצו אותם לשמור על תודעתם היהודית בסמנם את תעודות הזהות שלהם, באפלייתם לרעה במוסדות ההשכלה הגבוהה, באי העסקתם או במניעת קידום בעבודה. היה זה בין היתר גם פועל יוצא של ההגירה, שהרי אם היהודים עוזבים מדוע להשקיע בהשכלתם, וכך נוצר מעגל קסמים ללא מוצא.²⁴

מסוף 1984 התרחב דיכוי פעילויות יהודיות-לאומיות בברית המועצות. 'המכסה הקבועה' של אסירי ציון שהייתה קבועה יחסית במשך שנים הועלתה וגדלה תוך חודשים ספורים. מעצרים ומשפטים חדשים נערכו מדי שבועיים-שלושה ובמהלכם הועלו לעתים האשמות פליליות כוזבות. תנאי המאסר היו קשים ביותר. פעילי העלייה שהיו חופשיים הוזהרו רשמית כשאיום האלימות הפיזית לא הוסתר מן העין, כל זה במגמה להשיב את יהודי ברית המועצות למצב של 'יהדות הדממה' – כינוי שטבע בהם אלי ויזל כבר בשנות השישים בשל דחיקת זכויותיהם.²⁵

רבים מן המבקשים היתר יציאה על סמך הזמנות מישראל, נתקלו בסירוב, לרוב בשל הטענה כי הם נושאים ידע וסודות מדיניים ותעשייתיים. היו אף מקרים של התנגדות בני משפחה ליציאת קרוביהם מטעמים שונים.²⁶ לאחר קבלת הסירוב, שלא ניתן היה לערער עליו, נמצאו האנשים במצב מורכב מאוד: חייהם התנהלו על רקע תעמולה אנטי-ישראלית אינטנסיבית, כששאיפתם לחיות עם בני עמם בישראל נתפסה כבגידה במולדת; לחץ נפשי כבד הוטל על משפחות מסורבי העלייה; יכולתם להתקדם מקצועית וחברתית נבלמה וקשיים כלכליים היו לעתים קרובות נחלתם.²⁷ קבוצות גדולות של יהודים יצאו למאבק ברדיפות שכלל שביתות רעב.²⁸ בשנת 1985 נמסר מברית המועצות כי נמשך מסע

מערב, 22 בדצמבר 1986

יעקב צור שר הקליטה, מקבל את פניו של אסיר ציון יולי אדלשטיין בהגיעו ארצה, 12 ביולי 1987. נתי הרניק

ההתנכלויות הגוברות והולכות נגד פעילים יהודים בשדה התרבות והשפה העברית, כמו גם הרדיפות וסגירת השערים מבלי להתחשב בסבלן של המשפחות המופרדות של אסירי ציון ושל מסורבי עלייה במשך שנים רבות.²⁹

מסורבי העלייה ניהלו מאבק כדי לצאת מברית המועצות ולעלות לארץ. המאפיין את שנות השמונים הוא תביעתם שחרגה מהבקשה המקובלת ל'איחוד משפחות' הומניטרי. כעת הייתה זו תביעה לאומית שאותה הם כינו 'הזכות לרפטריאציה' שהייתה, לתפיסתם, שיבה מרצון של קבוצות אתניות ושל יחידים אל ארצות ואל שטחים הנחשבים למולדתם. הזכות לרפטריאציה לישראל נתפסה בעיניהם תואמת לחלוטין את תפיסת ההגירה של הסובייטים שהכילה היבט של רצון חופשי של המבקשים להגר. כאמור, זכות השיבה למולדת לא הייתה אפוא תביעה פרטית, אלא דרישה במישור לאומי.³⁰

הזכות של יהודי ברית המועצות לרפטריאציה הייתה מצומצמת יותר מהזכות הכללית להגר, ואולם היא הייתה ראלית יחסית ונראתה בת-השגה.³¹ הדרישה לא הוצגה תחילה כמאבק בשלטון הסובייטי, אלא כתביעה זהה לשיבה למולדת של עמים אחרים: כשם שהותר בעבר לבני מיעוטים, יוצאי פולין למשל, החיים בברית המועצות לשוב לארצותיהם,³² כך אין להפלות את היהודים בשל יהדותם. 'אנו סבורים שזכותנו לחיות במדינה יהודית הינה טבעית לא פחות מזכותו של ארמני לחיות בארמניה, או זו של רוסי לחיות ברוסיה. אין היא נוגדת את החוק הסובייטי והיא תואמת לחלוטין את ההסכמים הבין-לאומיים שעליהם חתומים מנהיגי ברית המועצות', כתבו פעילי עלייה מברית המועצות לצירי הקונגרס ה-27 של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות בפברואר 1986.³³

המאבק לעלייה שהחל בתוככי ברית המועצות צבר תאוצה מחוצה לה. פרסום רב היה לפעילות היהודית בשל הקשר שקיימו פעילי העלייה עם כתבים זרים ועם קהילות יהודיות

ברחבי העולם. למאבק קמו תומכים רבים: ממשלות ומדינאים מערביים, ממשלת ישראל, 'נתיב' – הלשכה הממונה מטעם ממשלת ישראל על הטיפול בעלייה מברית המועצות,³⁴ הארגון הישראלי של אסירי ציון מברית המועצות שהחל לפעול בארץ בשנת 1969, המועצה הציבורית למען יהודי ברית המועצות ועוד. ברקע שרר ויכוח עקרוני סביב השאלה 'למי הזכות לדבר בשם יהודי ברית המועצות?'³⁵ האם למדינת ישראל? ליהדות העולם? לאסירי ציון לשעבר? שיתוף פעולה של כל הגופים היה מחויב המציאות.³⁶

ויכוחים נסובו גם סביב דרכי הפעולה הרצויות. היו שסברו שהפעילים צריכים 'להלך בין הטיפות'; להיזהר מקביעת עמדות במאבק הבין-גושי ולהדגיש את ההיבט האנושי.³⁷ היו שביכרו פעילות שקטה, 'מתחת לשולחן', למען יהודי ברית המועצות.³⁸ אולם אסירי ציון טענו שהמאבק הגלוי הוא שיביא להצלחה.³⁹ יהדות העולם, ממשלת ישראל והארגונים הוולונטריים שיתפו פעולה והצליחו להפוך את סוגית יציאת יהודי ברית המועצות לנושא מרכזי בקהילות היהודיות בעולם ובמערכת היחסים הבין-לאומיים.⁴⁰

ההתגייסות למען יהודי ברית המועצות הייתה משמעותית לחיזוק מסורבי העלייה במאבקם. 'חשוב לי מאוד לדעת שאתם קיימים, שאתם מצפים לי ועושים כל שניתן כדי לעזור לי', כתב אסיר ציון ולדימיר ליפשיץ לידידיו במאי 1986.⁴¹ לבד מעזרה מורלית, נעשו ניסיונות של ממש להביא לשינוי. המאמץ כלל העברה קבועה של רשימות ובהן שמות מסורבי עלייה ואסירי ציון לראשי מדינות כדי שיתבעו מהסובייטים את שחרורם. התארגנויות שכללו עצרות והפגנות התנהלו ברחבי העולם סביב אסירי ציון מסוימים, ובהם אנטולי (נתן) שרנסקי ואידה נודל שהיו לסמל ושיפור כליאתם ושחרורם התרחש בעשור הזה.⁴²

ממשלת ישראל אימצה את תביעת מסורבי העלייה: 'היהודים בברית המועצות מבקשים רק דבר אלמנטרי אחד; הם דורשים את הזכות שלהם לשוב למולדתם – ארץ ישראל כי

אסיר ציון יוסף מנדלביץ מתקבל בנתב"ג בידי שר הקליטה דוד לוי וחברי הכנסת שלמה לורנץ ומנחם פרוש, פברואר 1981. יעקב סער

ליהודים אין מולדת אחרת. תביעה זו חופפת גם את החוקה הקיימת בברית המועצות לפיה לכל עם יש גם המולדת שלו ועל השלטונות במוסקבה לתת זכות זו ליהודים לשוב למולדתם', הכריז יצחק שמיר, ראש הממשלה ושר החוץ, בעצרת הזדהות של ממשלת ישראל עם יהדות ברית המועצות.⁴³

שני ארגונים וולונטריים בלטו במיוחד בשיח הציבורי הישראלי בסוגית המאבק. האחד היה ארגון אסירי ציון מברית המועצות בארץ שהציב לו מטרה כפולה: להיאבק למען העלייה מברית המועצות ולמען שחרור אסירי ציון, ולהשיג מעמד הוגן לאסירי ציון במדינת ישראל.⁴⁴ חברי הארגון היו אסירי ציון מברית המועצות 'מכל דורות המאסרים'⁴⁵ ולוחמי ציון⁴⁶ ששוחררו מההסגר הסובייטי ועלו לישראל. הוועד הפועל של הארגון הרבה לתאר את ההחרפה במצבם של יהודי ברית המועצות במחצית הראשונה של שנות השמונים: דיכוי פעילי העלייה, המאסרים של דורשי ציון ופעיליה והסגירה ההרמטית של שערי ברית המועצות ליהודים דורשי שיבת ציון. 'אם זכינו להשתחרר מההסגר הסובייטי חיים', נאמר באחת האיגרות, 'ועוד יותר לעלות ולחיות במולדת העצמאית, הרי מוטלות עלינו החובה והזכות להיאבק עד נשמתנו האחרונה למען שחרורם של כל אסירי ציון, למען שיבת ציון החופשית של כל יהודי ברית המועצות'.⁴⁷ מאמצייהם הביאו להפגנות מחאה ברחבי הארץ נגד מדיניות הדיכוי של שלטונות ברית המועצות במטרה לעורר את דעת הציבור בישראל ובעולם.⁴⁸ משמרות זעקה מוקמו מול השגרירויות השונות, במיוחד מול השגרירות הפינית שייצגה את ענייני ברית המועצות בישראל,⁴⁹ ועצרות הזדהות נערכו לפרקים במקומות שונים.⁵⁰ חודש הזדהות עם יהודי ברית המועצות ועם אסירי ציון נערך בדצמבר 1984, ובמהלכו היו שלושה ימי שביתת רעב ושביתת של ארגון אסירי ציון בכיכר דיזנגוף בתל אביב.⁵¹ 'אנו באים לתבוע את עלבונם של יהודי ברית המועצות לתת להם לצאת משם ולבוא ולהצטרף אלינו כאן בישראל', קרא שם שלמה להט, ראש עיריית תל אביב דאז. הגדה מיוחדת לסדר פסח נכתבה על ידי ארגון אסירי ציון בארץ. 'כל הרוצה שיבוא ויסוב [...] השנה, אנחנו תודה לאל כבר במולדת [...] לשנה הבאה כולם יהיו בני חורין אתנו ביחד' נכתב בה. 'לשנה הבאה בירושלים הבנויה יחד עם כל אסירי ציון ויהודי ברית המועצות' נאמר בכוונה מיוחדת.⁵² פעילי עלייה, מסורבי עלייה ואסירי ציון בברית המועצות ובמדינת ישראל הם שהניעו את המאבק וגייסו למענו את הממשלות בארץ ובעולם ואת הארגונים היהודיים השונים.

הארגון הנוסף שפעילותו ניכרה במיוחד בשנות השמונים היה המועצה הציבורית למען יהודי ברית המועצות שססמתה הייתה 'למען אחי ורעיי'. המועצה ערכה עצרות הזדהות, סיפקה מידע רב על אסירי ציון ופעלה לחיזוק הקשר בין תושבי ישראל ליהודי ברית המועצות.⁵³ נציגי המועצה נטלו חלק גם בפעילויות הסברה בוועידות עולמיות ובין-גושיות.⁵⁴ ההפגנות למען אסירי ציון ולמען מסורבי העלייה חבקו עולם,⁵⁵ ומכתבים לראשי מדינות נשלחו לרוב. 'הננו מתכבדים לקרוא לך, כבוד הנשיא ומנהיג העולם החופשי, להעמיד את עצמך בראש המאבק המקודש לשחרור אסירי ציון ממחנות ההסגר הסובייטיים, לרפטריאציה החופשית של יהודי ברית המועצות לישראל', כתבו אנשי ארגון אסירי ציון בברית המועצות לרונלד רייגן, נשיא ארצות הברית, באוקטובר 1982.⁵⁶ 'אנו מתכבדים לקרוא לך, כבוד נשיא ברית המועצות, לשחרר מיד את כל אסירי ציון הכלואים כיום במחנות ההסגר בברית המועצות, ובראשם את אנטולי שצ'רנסקי, וכן להרשות מיד את הרפטריאציה החופשית לישראל לכל היהודים הסובייטים הרוצים בכך', נכתב על ידם לליאוניד ברז'נייב, נשיא

ברית המועצות.⁵⁷ הפניות למנהיג ברית המועצות נמשכו גם עם התחלפות הנשיאים.⁵⁸ 'אנו, אסירי ציון, "שבילינו" כחמשת אלפי שנות כליאה במחנות ההסגר בברית המועצות בשל שרצינו לחזור אל ארץ מולדתנו ההיסטורית ישראל, זוהי הייתה "אשמתנו" היחידה מבלי אשר עשינו כחוט השערה נגד המשטר הסובייטי או נגד חוקיו, הרינו מתכבדים לדרוש ממך, כבוד נשיא ברית המועצות, לשחרר את אסירי ציון הכלואים כיום בארצך, להרשות את הרפטריאציה החופשית לישראל לכל היהודים שירצו בכך, להרשות לרפטריאנטים היהודים טיסות ישירות ממוסקבה ללוד, ולהפסיק בארצך את כל הרדיפות על היהודים שרוצים להתאחד עם ארץ מולדתם ישראל ועם עמם',⁵⁹ נדרש ממיכאיל גורבצ'וב בתביעות שחזרו ונשנו במהלך העשור.

מאמצים דיפלומטיים רבים הושקעו בשחרור אסירי ציון ובהבאתם ארצה. רונלד רייגן, נשיא ארצות הברית, הבטיח כי הממשל האמריקני לא ישכח את מסורבי העלייה. 'סירוב השלטונות הסובייטיים לאפשר ליהודי ברית המועצות לממש את זכותם להגירה הוא עלבון לכל מי שחירויות הפרט חשובות לו', אמר במרס 1983.⁶⁰ הממשל האמריקני ראה בחומרה פעולות נגד זכויות אדם ורדיפות על רקע פוליטי, לאומי, דתי וגזעי. לפיכך ניהל הממשל מגעים דיפלומטיים חשאיים ואינטנסיביים עם שלטונות ברית המועצות למען שחרור האסירים ולמתן אישור יציאה עבורם.⁶¹ ראשי מדינות⁶² ואנשי דת נוצרים⁶³ גינו את מצבם הקשה של יהודי ברית המועצות ואת צמצום אשרות היציאה, ומדענים ברחבי העולם קראו להטיל מגבלות על המדענים הסובייטיים ולהתנותן בשיפור יחס השלטונות הסובייטיים למדענים יהודים מסורבי עלייה.⁶⁴

שאלת יציאת יהודי ברית המועצות הייתה מרכיב ב'מלחמה הקרה', והיא נמשכה עד לוועידות הפסגה בין רייגן לגורבצ'וב במחצית העשור.⁶⁵ יחס ברית המועצות ליהודיה נתפס בעיני מדינות המערב כנייר הלקמוס של זכויות אדם בברית המועצות, לרצינות ולכנות כוונותיה בזירה הבינלאומית.⁶⁶ זוהי נקודת המוצא להבנת הירתמות העולם המערבי לעניין זה.

במבט לאחור ניתן לראות את שנת 1985 כמבשרת ניצני שינוי. במרס 1985 עלה לשלטון בברית המועצות מיכאיל גורבצ'וב שפתח עידן חדש. בשנה זו, לנוכח ההחרפה ביחסי המעצמות, החל דושיח ביניהן בסוגיות הרות גורל של ביטחון לאומי ששיאו היה בפגישת פסגה ב-19.11.1985 בין מיכאיל גורבצ'וב ורונלד רייגן. האחרון הבטיח להעלות את נושא יהודי ברית המועצות בשיחותיו.

לקראת פגישה היסטורית זו התנהלו בארץ מאמצים עילאיים לעורר מודעות לנושא: הסברה אינטנסיבית נעשתה בבתי ספר, בצה"ל, בקרב בני נוער וסטודנטים; נערכה צעדה

ובסיומה עצרת המונים בתל אביב בהשתתפות ראש הממשלה דאז, שמעון פרס, אישי ציבור ואמני ישראל; שבוע הסברה נערך בערים אשר אימצו אסירי ציון ומסורבי עלייה; כרזות ועליהן הקריאה 'שלח את עמי' פוזרו ברחבי הארץ ונתלו בחלונות של עיריות ושל מפעלים גדולים; יום לפני הפגישה נערכה שביתת שבת של קרובי משפחותיהם של אסירי ציון ברחבת הכותל; משמרות ניצבו ליד שגרירויות העולם.⁶⁷ המאמצים נשאו פרי. שאלת יהודי ברית המועצות וזכותם לעלייה לארץ תפסה מקום לא מבוטל בדיוני רייגן-גורבצ'וב כחלק מהשיחות על זכויות האדם, והתקשורת הבין-לאומית הקדישה לנושא מקום נכבד.⁶⁸ מאמציו של הממשל האמריקני בנושא היו פועל יוצא של מאמץ ציבורי שנעשה בארצות הברית וב ישראל משנות השבעים לגיוס דעת קהל אוהדת לתמיכה ביהודי ברית המועצות.⁶⁹ המאמץ הישראלי והעולמי שחבר למאבק היהודי הפנים-סובייטי על רקע התמורות שהחלו בברית המועצות תחת הנהגת גורבצ'וב, הביאו לראשיתה של תפנית. בשנת 1986 שוחררו אסירי ציון האחרונים, ושנת 1987 הייתה שנת מעבר מהגבלת יציאת היהודים למדיניות של הרחבת המכסות עד לפתיחה כמעט מלאה של השערים.⁷⁰

הפגנה בזכות העלייה ליד הכותל המערבי. פרץ כהן

תודעת המאבק לעלייה מברית המועצות

בזיכרון הישראלי הלאומי חקוקים מעשור זה סיפוריהם של אסירי ציון שהתפרסמו בתקשורת ובספרות. סיפורו של נתן-אנטולי שרנסקי פורסם ברבים. כבר בשנת 1980 יצא לאור הספר 'הביתה' שכתבו אביטל שרנסקי, רעייתו, ואילנה בן-יוסף, החושף את מכתביו מהכלא.⁷¹ הדבר השפיע הן על המאבק הציבורי לשחרורו הן על חקיקת דמותו בזיכרון כמייצג את סיפור עלייתה הדרמטי של יהדות ברית המועצות. דיוקנה של רעייתו נותר חקוק בתודעה הציבורית כמי שעמדה בראש המאבק לשחרורו. כך גם יוסף מנדלביץ' שבשנת 1964, בהיותו בן 17, חבר לקבוצת מסורבי עלייה שביקשה להגיע ארצה בכל מחיר והחליטה לחטוף מטוס ועמו להגיע לישראל. הניסיון סוכל והחברים נאסרו. מנדלביץ' נאסר בשנת 1970 ולאחר 11 שנים, בשנת 1981, גורש לישראל. סיפורו התפרסם בספר 'מבצע חתונה' שיצא לאור ב-1985.⁷² סיפוריהם של אסירי ציון אחרים, עלומים יותר, פורסמו אף הם בשנות השמונים. כך למשל סיפורו של אדוארד קוזניצוב שנדון ל-15 שנות מאסר והוחלף בשנת 1979 עם אסירים נוספים במרגלים סובייטים שנאסרו בארצות הברית.⁷³ עשרות מכתבים של מסורבי עלייה פורסמו באופנים שונים בשנות השמונים, מהם בקבצים שנתיים על יהדות ברית המועצות שיצאו לאור בעשור זה, אחרים בעיתונות התקופה. הללו היו 'עדות אותנטית לחיי היום-יום של האיש המתייסר בקו הקדמי בודד בהגנה על הזהות היהודית ונאמנות למדינת ישראל; התקוות והספקות על רקע הרגשת הניתוק מהארץ שלא פעם מצטיירת כאדישה לגורלו...'⁷⁴

פרסום ספריהם של אסירי ציון לשעבר עם בואם ארצה, המכתבים האותנטיים וסיפורי המאבק שפורסמו שנים מאוחר יותר, בד בבד עם האטת העלייה שניכרה בעשור זו – כל אלה עיצבו אותו בזיכרון בעיקר כעשור של מאבק לעלייה. אולי גם משום כך זכורה פחות תופעת 'הנשירה' שהתרחשה במקביל למאבק. כאמור, בישראל המאבק למען יהודי ברית המועצות היה אקט ציוני ולא רק מאבק לזכויות אזרח. תופעת 'הנשירה' בתקופה זו נתפסה אפוא כסוג של בגידה לאומית ולא כזכות לגיטימית של הפרט.

הנשירה – טובת הארץ או טובת העולים?

מלחמת יום הכיפורים בשנת 1973 הייתה גורם משמעותי בדעיכת העלייה לארץ, ואחריה החלה תופעת 'הנשירה'. המוסדות שטיפלו בעלייה הגדירו 'נושר' כיהודי אשר בהיותו בברית המועצות ביקש וקיבל מקרוביו בארץ 'דרישה' לעלייתו, השיג היתר יציאה מהשלטונות הסובייטיים וקיבל מהשגרירות ההולנדית במוסקבה אשרת כניסה לישראל, אולם העדיף לא לעלות ארצה אלא להגר למדינה אחרת.⁷⁵ מקורה של התופעה בהסדר של ממשלת ישראל ושל הסוכנות היהודית שלפיו העלייה של יהודי ברית המועצות תיעשה דרך תחנת מעבר בווינה. אולם התברר כי עבור חלק מהעולים הפוטנציאליים הייתה זו תחנת מעבר ליעד אחר. על פי משה ליסק, בשנים 1978–1989 עלה בהדרגה מספר הזכאים לעלייה לארץ שהעדיפו להגר למדינות מערביות אף שניתנו להם היתרי כניסה לישראל.⁷⁶

כאמור, תופעת הנשירה הייתה מוכרת כבר מראשית שנות השבעים: בשנת 1974 מחצית מהעולים בחרו לנשור בדרך לישראל ולהגר לארץ אחרת;⁷⁷ במחצית הראשונה של שנת 1979 הוחרפה תופעת הנשירה כש-65 אחוזים מכלל היוצאים מברית המועצות, יותר מכמות העולים לישראל, נשרו בדרך.⁷⁸ מגמה זו התעצמה בשנות השמונים:⁷⁹ בשנת 1980 התירו השלטונות הסובייטיים יציאת 21,472 נפש, מהם נשרו למעלה מ-65 אחוזים; בשנת 1981 יצאו מברית המועצות 9,481 יהודים, 81 אחוזים מהם נשרו בווינה; בשנת 1982 מבין 2,708 מקבלי היתר יציאה, הגיעו לישראל 756 עולים; מצב דומה אפיין גם את שנת 1983 שבה הוענקו ליהודי ברית המועצות 1,320 היתרי יציאה, ולישראל הגיעו 390 בלבד;⁸⁰ בחודש מאי 1988 צוין כי שיעור הנשירה הגיע ל-91 אחוזים, שיא מאז החלה היציאה מברית המועצות.⁸¹

הנשירה נתפסה כבעיה לאומית,⁸² ותחושות כבדות של עלבון, בגידה וכעס ניכרו בחלק מהחברה הישראלית לנוכח התופעה.⁸³ 'הנשירה היא האסון הלאומי מספר אחת בתנועת העלייה מברית המועצות, וביטול הנשירה הוא הצלתה של הציונות בשטח זה', קבעו אסירי ציון מברית המועצות בירושלים באביב 1983.⁸⁴ בהצהרתם זו הביעו את תפיסתם הביקורתית ביחס לנשירה שהייתה זהה לעמדת הממסד הישראלי.

הסיבות לנשירה היו מגוונות: הימצאות קרובי משפחה במדינות אחרות לבד מישראל, תודעה יהודית וציונית חלשה, סדרי עדיפות כלכליים וכדומה.⁸⁵ היו בין היוצאים מברית המועצות ציונים נלהבים שמטרתם היחידה הייתה לעלות לישראל. אולם כשמגיעים לכללים נעשו קובעים יותר בגורמי היציאה, עלה חלקם של היוצאים מסיבות כלכליות ולא מסיבות אידאולוגיות.⁸⁶ הללו, לאחר שעזבו את ברית המועצות, שאפו להגר לארצות הברית או לאירופה.

אידה נודל ציינה כי כל אזרח סובייטי, יהודי או לא-יהודי, משוכנע היה כי אמריקה

היא גן עדן אחד גדול – כסף על העצים וזהב על המדרכות.⁸⁷ אולם היא הודתה גם כי לתדמית השלילית של ישראל, שמקורה בתעמולה הסובייטית, היה תפקיד ב'נשירה'. "קול ישראל" לא השכיל להעביר למאזינים הרעבים בברית המועצות מידע מתאים, ציינה אידה נודל⁸⁸ והוסיפה כי החשש ממלחמה בין ישראל למדינות ערב, התחושה שישראל היא מקום פרובינציאלי, הרתיעה מחיים בחברה דתית קנאית, החשש מבעיות של אבטלה, של דיור ובירוקרטיה, הרתיעו רבים מיוצאי ברית המועצות.⁸⁹ ניתן לשער שתופעת 'הירידה' מהארץ שצברה תאוצה בשנים אלו, השפיעה אף היא. היו שטענו כי הקריאה ליהודי ברית המועצות, שלא יצאה מירושלים אלא מניו יורק, מבריסל ומפריס, הביאה לנשירה.⁹⁰ אחרים סברו כי הנשירה היא גם בשל פועלם של יהודים בווינה, חלקם עולים ותיקים שירדו מהארץ, ששכנעו יהודים מברית המועצות לא לעלות ארצה.⁹¹

תפקיד בולט בדיון על הנשירה מילאה סוגית 'הקליטה'. קשה שלא להבחין בהלימה בין שינוי יחס החברה הישראלית לעולים לבין התעצמות הנשירה. מערכת של ציפיות הדדיות מלווה את סוגית העלייה מקדמת דנא. מחד גיסא, העולים מצפים להתקבל בזרועות פתוחות על ידי החברה, בבחינת בני משפחה השבים לביתם. מאידך גיסא, החברה הישראלית מצפה מהעולים להתערות בה חברתית, תרבותית ולאומית. אולם ציפיות אלו לא תמיד עומדות במבחן המציאות.⁹² משנת 1979 ניכרה החרפה ממשית בעמדות הציבור כלפי נושא העלייה והקליטה, שהתבטאה הן בסחף ניכר בתפיסה הערכית הרואה בעלייה ערך לאומי מרכזי החיוני לקיומה של מדינת ישראל, הן בהתנגדות גוברת להקצאת משאבים לקליטה ובירידה בנכונות לויתורים אישיים למען מטרה זו.⁹³ לצד יחס זה, מצב הקליטה בראשית שנות השמונים היה רחוק מלהשביע רצון: תפוסה גדלה והולכת במרכזי הקליטה חייבה לאתר דירות לשכירות עבור העולים;⁹⁴ נשמעו טענות על מתחים מיותרים, על חוסר אמון כלפי המטפלים, על קיפאון והתמרמרות; נטען שדמי הקיום המוענקים במחצית השנה הראשונה מביאים לתנאי עוני,⁹⁵ שהבירוקרטיה מופרזת והתקנות אינן מתאימות.⁹⁶

שביתת מרכזי הקליטה בערב ראש השנה תשמ"א (ספטמבר 1980) היכתה בתדהמה את אסירי ציון. ההשלכות של השביתה היו עלולות לדעתם להיות קשות: הם דיווחו כי בברית המועצות הקרינו בטלוויזיה ידיעות על השביתה, והסיקו כי 'ברור לכל איך יסתכלו יהודי ברית המועצות, העולים הפוטנציאליים לעלייה, על ישראל לאור הלהבות מסביב למרכזי הקליטה'.⁹⁷ עם זאת, דווקא הקליטה החברתית תוארה בצבעים ורודים יחסית. זו נעשתה 'פחות בעייתית בהשוואה עם השנים הקודמות', דיווחו יוצאי ברית המועצות, גם בשל העובדה כי עשרות אלפי יהודים מברית המועצות שעלו ארצה בשנות השבעים, התאקלמו בה ומהווים 'גשר חי בין עולה חדש והציבור הוותיק'.⁹⁸

תופעת הנשירה לוותה בוויכוח ציבורי נוקב על דילמה עקרונית: מתן סיוע ליהודים במצוקה בשם הסולידריות היהודית או לשם בניין הארץ והמדינה. דילמה זו הייתה נחלת הציונות עוד בימים שקדמו להקמת מדינת ישראל, כפי שהראתה אביבה חלמיש במחקרה על מדיניות העלייה בשנות השלושים שנעה בין 'גאולה' ל'הצלה': בין טובת הארץ לבין טובת העם.⁹⁹

ההסתייגות מתופעת הנשירה נבעה מטיעונים אידאולוגיים ופרקטיים כאחד, ונשמעה בציבור ובממסד הישראליים כמו גם בקרב עולים ותיקים בארץ ומסורבי עלייה לשעבר. הללו ראו בחומרה רבה את תופעת הנשירה מתוך הסתכלות על העולים ועל המדינה וטענו כי ישראל היא אמנם מדינה דמוקרטית, וניתן לעלות אליה ואף לרדת ממנה על פי הרצון

החופשי, אולם גרסו גם כי 'אבסורד הוא להפוך יהודי עם אשרה לישראל בכיס לפליט עוד בטרם הגיע אליה. ואף פשע לסייע ליהודי לא להצטרף לאחיו בישראל הדמוקרטית והחופשית'.¹⁰⁰ מנקודת המבט של המדינה הם סברו כי 'כל מי שמרחיק עולה מישראל, הרי זה גם מרחיק את השלום, מחליש את ישראל, ומגביר את הסכנה לג'יהאד'. כל המונע עלייה לישראל, הרי זה כאילו מונע אוויר לנשימה לאחיו בני עמו'.¹⁰¹

מההיבט האידאולוגי-ערכי סוגית העלייה ארצה הייתה שאלה בעלת משמעות קולקטיבית-לאומית. היא לא נתפסה כעניין אישי-פרטי אלא כציווי ציוני. המאבק למען עליית יהודי ברית המועצות העצים ראייה זו שכן המאמץ לעלייה היה לאומי, לפיכך הציפייה מהעולים הייתה שינהגו באופן דומה. מההיבט המעשי הנשירה נתפסה כמסכנת את העלייה. התפיסה הייתה שעל אף סלידת הסובייטים מהמאבק לעליית יהודים ארצה, הרי שהם פעלו בסופו של דבר לפי הרעיון של שיבת יהודים למולדתם על בסיס לאומי, שאינה מסכנת את המעצמה כולה. לפיכך הנשירה, דהיינו המעבר משיבת יהודים למולדתם לשאלה של הגירה כללית, הייתה עלולה להערים קשיים בפני המאמצים להגברת העלייה. מבחינת הסובייטים היה הבדל מהותי בין מתן אפשרות ליהודים לשוב לארצם לבין מתן היתר לאזרחים להגר לארצות הברית. בשל 'הנשירה' אזרחי ברית המועצות שאינם יהודים חזו בדוגמה מתסכלת של אזרחים בעלי זכויות יתר לכאורה שהיגרו למדינות מערביות.¹⁰² החשש היה שכשמוסקבה תיווכח כי יהודיה משתמשים באשרות מישראל כדי להגר לארצות הברית, יופסק מתן אשרות היציאה.

עם זאת רבים מיהודי התפוצות סברו כי בשל הסולידריות היהודית יש להוסיף ולסייע ליהודי ברית המועצות לא משנה מהו יעד הסופי.¹⁰³ גם בישראל היו שטענו כי אין למנוע מיהודי ברית המועצות להגר לארצות אחרות, שכן ההכרח להגיע לארץ עלול ממילא להכשיל את קליטתם.¹⁰⁴ ביניהם היו גם אחדים מאסירי ציון, כמו נתן שרנסקי ויוסף מנדלביץ', שגרסו שאין לחייב את היהודים לעלות לישראל בלבד. אסירי ציון אחרים התנגדו

בתוקף לגישה זו בטענה כי 'עמדות שרנסקי, נודל ומנדלביץ' סותרות את האינטרס של ארצנו, את תפיסת הציונות ואת האידאליים שנלחמנו עליהם מימי סטלין עד ימינו', כפי שהבהיר דובר הארגון, הלל בוטמן.¹⁰⁵ היה מי שטען כי 'המרכז למידע', ארגונו של מנדלביץ', הוא זרוע של ארגון אמריקני, ובעבורו זכויות האדם נמצאות במקום הראשון והציונות נמצאת רק במקום ה-26.¹⁰⁶ נתן שרנסקי 'הואשם' בכך שלמרות שבמשך תקופה ממושכת הוא היה במוקד מאבק אסירי ציון לשעבר בישראל, הרי שעם שחרורו והגעתו ארצה הוא מטיף ליציאה (אמיגרציה) מברית המועצות ולא לרפריאציה, 'משמעה של הטפה זו היא הנשירה, אנטי ציונות. והאדם המטיף זאת, הוא חדל להיות ציוני ומאבד את מעמדו הגבוה והמוסרי כאסיר ציון'.¹⁰⁷

פתרונות שונים הועלו במהלך השנים לבעיית הנשירה, ובהם הצעה להיאבק בגורמים שונים בעולם המעניקים עזרה לנושרים ומקנים מעמד של 'פליט' ליהודי ברית המועצות שבדרכונם אשרה ישראלית.¹⁰⁸ אולם פתרונות אלה לא היו יעילים. אחת הסברות הייתה שהיחלשות העלייה בשנות השמונים ממילא לא אפשרה מקום לתמרון.¹⁰⁹

היסטוריונים העוסקים באופן שבו יש להתייחס לגידול הדמוגרפי שהתרחש בארץ ישראל ב-200 השנים האחרונות, דנים בשאלה האם היהודים עלו ארצה ממניעים אידאולוגיים-ציוניים או היגרו אליה ממניעים אישיים כגון שאיפה לאיכות חיים, לרווחה כלכלית, לחירות אישית וכדומה, המאפיינים מהגרים ברחבי העולם. עיון בשנות השמונים מחדד את ההבחנה בין שתי התפיסות. ניתן לומר כי בעשור זה 'העלייה' התבטאה במאבקם חובק העולם של אסירי ציון ומסורבי העלייה לעלות לישראל מסיבות אידאולוגיות-ציוניות. ה'הגירה' התבטאה בנשירה ובמעבר לארצות הברית ולאירופה מסיבות של איכות חיים. הקוראים להילחם בנשירה, גם במחיר של פגיעה בחופש הבחירה של יהודי ברית המועצות, ראו בעלייה כלי לבניין הארץ והמדינה. המסתייגים מהמאבק בנשירה ראו בעלייה כלי להצלת יהודים במצוקה. מנקודת מבט זו אין זכות למנוע חופש בחירה מהעוזבים את ברית המועצות בשם טובתה של ישראל. המאבק על העלייה והיחס לנשירה הם אפוא בבואה של שתי תפיסות ביחס לעלייה, המחדדת את ההבדלים ביניהן.

הירידה מהארץ¹¹⁰

בשנת 1976, בריאיון לרגל יום העצמאות ה-28 של מדינת ישראל, טבע ראש הממשלה דאז, יצחק רבין, מטבע לשון שנחקק בתודעה הישראלית: 'נפולת של נמושות', אמר אז בהתייחסו למי שעזב את ישראל ובחר לחיות את חייו במדינות אחרות. כשם שהמושג 'עלייה' היה טעון משמעות סמלית והיה בו משום הערכה להגעה לארץ, כך עזיבת הארץ כדי להשתקע במדינה אחרת כונתה 'ירידה' ומשמעותה הייתה שלילית.¹¹¹

'הירידה היא ביטוי לחולי המקנן בנו', אמר נשיא המדינה, חיים הרצוג, בשנת 1984 והוסיף 'אני מקווה שאיננו ממאיר'.¹¹² 'הירידה מן הארץ הייתה והינה מהתופעות החברתיות הקשות והמורכבות בפניהן ניצבת המדינה', כתבה בשנת 1981 הנהלת אגודת אלי, אזרחים למניעת ירידה, והוסיפה 'כסרטן המכלה בגוף החי, כך פוגעת ומכרסמת הירידה ברקמת החברה הישראלית'.¹¹³ אלה הן דוגמאות בודדות המייצגות את היחס השלילי כלפי תופעת הירידה מהארץ בשנות השמונים, הן של הממסד הישראלי הן של חלקים מהציבור. הגדרת 'ירידה' היא מורכבת שכן קיים קושי להגדיר כמה זמן על ישראלי לשהות בחו"ל

כדי שיוגדר כ'יורד'. דב שילנסקי, חבר כנסת וסגן שר במשרד ראש הממשלה, שמונה על ידי ראש הממשלה דאז, מנחם בגין, לטפל במניעת הירידה מהארץ, הציע במרס 1982 להגדיר 'יורד' כ'ישראלי שנסע לחו"ל על מנת שמרכז חייו ופעילותו יהיו שם'.¹¹⁴ אולם הסתמכות על הצהרת כוונות של העוזבים את הארץ עלולה להיות בעייתית בשל הטענה הרווחת כי אין בכוונתם להישאר שם לצמיתות.¹¹⁵ העדר הגדרה חד-משמעית מקשה גם על איסוף נתונים סטטיסטיים בנוגע לתופעת הירידה.¹¹⁶

העלייה לארץ במהלך השנים לוותה גם בעזיבתה. בשנים 1948–1979 ירדו מישראל כ-340 אלף איש (225 יורדים לכל אלף עולים) בעיקר בשל סיבות כלכליות וביטחוניות,¹¹⁷ תופעה שנמשכה ואף התעצמה בשנות השמונים¹¹⁸ בשל סיבות שונות, בהן: מלחמת לבנון הראשונה ('שלום הגליל'), המיתון הכלכלי שהלך וגבר ומתוך היחשפות שמקורה בתיירות לאפשרויות הכלכליות הטמונות במדינות המערב.¹¹⁹ בשנת 1984 העריכו כי הירידה מהארץ צפויה להגיע בשנה זו למספרים גדולים – בין 50 אלף ל-100 אלף.¹²⁰ היעד העיקרי ליורדים היה ארצות הברית,¹²¹ וחבר הכנסת אבא אבן תיאר את התורים הארוכים ליד שגרירות ארצות הברית של ישראלים ששואפים לקבל אשרת הגירה.¹²² היבטים כלכליים, ובראשם בעיות דיור ותעסוקה, וכן שיקולים חברתיים ואישיים היו בין הגורמים העיקריים לתופעה.¹²³

ההסתדרות יוצאת למערכה ציבורית נגד הירידה

בתביעה לקביעת מערכת פעילויות להתגברת העלייה וזקיקה באמצעים מינהליים-תחיקתיים נגד יורדים כדי למנוע את הירידה מהארץ יצאה אתמול חוקרה ה' מרכזת של ההסתדרות.

דבר, 11 באוגוסט 1980

גלי עלייה מלווים בדרך כלל בהתגברות הירידה מהארץ שכן חלק מן העולים החדשים המתקשים להיקלט נוטים לעזוב. אכן, עד לשנות השבעים, 'היורדים' היו בעיקר עולים חדשים. אולם בשונה מהעלייה ומהנשירה שסוקרו לעיל, שבמוקדן עמדו יהודי ברית המועצות, הרי שהירידה בעשור זה התבצעה על ידי ילידי הארץ. מאחר שדובר בתופעה בולטת בעשור הנדון, אתייחס בקצרה גם לכך. משלהי שנות השבעים ואילך מרבית היורדים היו ילידי ישראל, רבים מהם צעירים משוחררי צה"ל, כפי שהתריע דב שילנסקי, ששיעורם בחברה הישראלית היה דומה לשיעור העוזבים את ארצם במדינות אחרות.¹²⁴ דווקא ירידתם של ילידי הארץ וצעיריה שאפיינה עשור זה עוררה בקרב חלק מהציבור הישראלי תחושות של כישלון חינוכי וערכי. בעיניהם, הירידה ביטאה כפירה בערכים הלאומיים, והובעה דאגה בשל התקבלותה כנורמה חברתית והעובדה שהיורדים חדלו להתבייש בכך.¹²⁵ מנגד, כפי שמציינת דבורה הכהן, בקרב חלקים מהחברה הישראלית הגידול בהיקף הירידה של

צעירים לווה בתפיסה חדשה שלפיה ה'ירידה' היא בבחינת מימוש זכותו של הפרט לדאוג לרווחתו. תפיסה זו הייתה בבואה לשינוי הלך הרוח בחברה הישראלית שניכר בנטייה לאינדיבידואליות ובהחלשת המחויבות לערכי הצינונות.¹²⁶

אזרחי המדינה והממסד הישראלי העלו יזמות שונות כדי להילחם בתופעת הירידה. בפברואר 1981 כתב שמואל להיס, מנכ"ל הסוכנות היהודית באותה עת, לאריה דולצ'ין, יושב ראש ההנהלה, כי הוא מתפטר מתפקידו לאחר שהסוכנות לא טיפלה בנושא הירידה ולא אפשרה לו 'להתבטא, כאדם פרטי, על נושא כאוב וחמור זה, של סימפטום הירידה וחזותו הקשה לעצם קיומנו במדינת ישראל'.¹²⁷ לאחר התפטרותו יזם את הקמת אגודת אלי, 'אזרחים למניעת ירידה', אליה חברו אישי ציבור נוספים.¹²⁸ האגודה הייתה א-פוליטית ומטרתה – להגביר את הזיקה למדינת ישראל, לעודד יורדים לשוב ארצה, להפעיל גופים פרטיים וציבוריים לשם קידום הפעילות בנושא מניעת הירידה, ולהעלות את הנושא על סדר היום הציבורי.¹²⁹ לפיכך היא פעלה רבות, לצד התחום המחקרי והסיוע לפרט, במישור ההסברתי.¹³⁰ השיח הציבורי בנושא¹³¹ גרם לממשלות בראשית שנות השמונים לכלול בקווי היסוד שלהן עשייה למניעת הירידה מהארץ.¹³² סגן השר דב שילנסקי העלה שורה של צעדים שנועדו להיטיב את מצבם הכלכלי של צעירים משוחררים,¹³³ אולם לא ניתנו בידי האמצעים ליישום תכניתו.¹³⁴ נוסף על הדגשת חשיבות ההיבטים הכלכליים במלחמה בירידה, הבליטו העוסקים בדבר את חשיבות החינוך לחיזוק הערכים הלאומיים ולהגברת תחושת ההזדהות הלאומית, השייכות לארץ והסולידריות החברתית-הישראלית, במיוחד בקרב צעירים.¹³⁵ בד בבד נערכו דיונים מחקרניים בניסיון להתחקות אחר המניעים לירידה מהארץ וסביב השאלה האם ניתן להחיות את הזיקה אליה.¹³⁶

על אף מגמות אלה, בפועל לא נעשו צעדים ממשיים למיגור התופעה. בשנת 1984 התריעו גורמים פעילים במלחמה בירידה כי אם הממשלה לא תתנער מאדישותה 'ולא תחדל מניסיונותיה לטייח את המציאות ולהשרות אווירה רגועה במקום להתמודד עם מצוקתם של המועמדים לירידה, ייתכן שלא ירחק היום ותוקם ועדת חקירה שתצטרך לחקור בשאלה: מי נושא באחריות למחדל הגדול של הטיפול הכושל במניעת ירידה?'.¹³⁷ ועדת חקירה בנושא לא קמה מעולם. תוך שנים ספורות התהפכה המציאות במדינת ישראל עם הגעת העולים הראשונים של העלייה הגדולה מחבר העמים בשנות התשעים.

סוף העשור

לקראת סוף העשור עמדה התנועה למען יהודי ברית המועצות בפני בעיות חמורות. הקילוח הדק יחסית של העולים בשל מניעת היציאה מברית המועצות ותופעת הנשירה בדרך לארץ, בד בבד עם ההחרפה במצבם של יהודי ברית המועצות, הביאו לתחושת תסכול. אך קשה היה לגייס התלהבות להמשך המאבק. נראה היה שהסובייטים נחושים לא לוותר בעניין זה. 'קשה לחזות את השתלשלות המאורעות בשנים הקרובות',¹³⁸ נאמר בשנת 1985. בשלהי שנת 1987, עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה, היה חשש שישראל שהושמצה בבמות הבין-לאומיות כפוגעת בזכויות אדם, תתקשה להופיע בפני דעת הקהל העולמית כמגנה על זכויות היהודים בברית המועצות,¹³⁹ והיו ששאלו האם אמנם קיימת 'תנועת עלייה מברית המועצות' כשבפועל רק 11.5 אחוזים מהיהודים המהגרים מברית המועצות עולים לישראל.¹⁴⁰

בשנת 1987 יצאו מברית המועצות 8,155 יהודים, מספר מועט לנוכח ההערכה שבברית המועצות חיו שני מיליון יהודים בתקופה הנדונה,¹⁴¹ מהם עלו לישראל 2,072 איש. היה זה גידול לעומת השנה הקודמת אך עדיין לא ניכרה התפנית המיוחלת בעלייה. ואולם 1987 הייתה גם השנה הראשונה שהסתיימה מבלי שנכלא אף פעיל עלייה בבתי הסוהר בברית המועצות.¹⁴² הלכי הרוח בקרב יהודי ברית המועצות היו מעורבים, ולא הייתה תמימות דעים בנוגע למהות כוונות הממסד הסובייטי ביחס ליהודים. היו שהביעו עניין בהסתגלות למציאות החיים הסובייטית, אחרים המתינו בציפייה לבאות.¹⁴³ בנובמבר 1987 תוארה גם התאוששות ופנייה הדרגתית לבקשת דרישות מישראל.¹⁴⁴ תחושה של שינוי עמדה באוויר. שנת 1988 התאפיינה באימות קווי היסוד וההבטחות של מיכאיל גורבצ'וב עם הגיעו לשלטון.¹⁴⁵ החל תהליך של ליברליזציה בתחום התרבות היהודית (היו שטענו כי זה צעד נגד הגירת היהודים) שהביא להתעוררות הלאומיות היהודית.¹⁴⁶ בשנה זו גדל מאוד מספר היהודים שביקשו 'דרישות' מישראל, ונושא ההגירה היה שוב בעדיפות גבוהה בקרב היהודים.¹⁴⁷

מעט לאחר התקופה הנסקרת כאן, בקיץ 1988, טענה אידה נודל כי היא אופטימית. 'בברית המועצות חיים יותר משלושה מיליון יהודים', אמרה. 'אם תהיה להם תעסוקה מתאימה, דיור, ויועבר להם מידע מדויק, יעלו לישראל רבים ואחוז הנשירה יפחת. למרות כל העושר העצום בארצות הברית – יהודי ברית המועצות אינם מאושרים שם. הם אזרחים מדרגה שנייה'.¹⁴⁸ אפילו אופטימית שכמותה לא שיערה עד כמה מהר תתגשם נבואתה. משנפתחו שערי היציאה לא ניתן היה להשיב את הגלגל לאחור. קרוב ל-200 אלף יהודים יצאו את ברית המועצות בשנת 1990 והגיעו ברובם לישראל. החל עידן חדש.

שנות השמונים מתאפיינות במגמות מנוגדות: העשור נפתח בדעיכה דרמטית בממדי העלייה, ואחריתו – בניצני גל עלייה גדול ממדים; מחד גיסא העשור משקף תחושת סולידריות בחברה הישראלית שבלטה לנוכח ההזדהות עם מאבק יהודי ברית המועצות על הזכות לעלות לישראל, מאידך גיסא הוא עדות לסדקים באחדות הדעים הישראלית ביחס לסוגיית העלייה, כפי שעולה מהגישות השונות לתופעות הנשירה והירידה מהארץ. מנקודת המבט של העלייה, של הנשירה ושל הירידה, שנות השמונים הן בבחינת תקופת מעבר בחברה הישראלית: מחברה קולקטיבית-סולידרית המחויבת לערכים הלאומיים, לחברה אינדיבידואלית הרואה את הפרט ואת צרכיו לנגד עיניה.

הערות

- 1 יונה כהן, עם שב למולדתו, ירושלים: המחלקה לעלייה וקליטה של הסוכנות היהודית לא"י, תשמ"ו, עמ' 104.
- 2 אידה נודל, יד בחשכה, תל אביב: אור עם, 1994.
- 3 המחקרים שעוסקים בעלויות מברית המועצות בשנות השבעים ובשנות התשעים ממעטים להתייחס לשנות השמונים. ראו למשל: משה ליסק, עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ט, עמ' 203, 207–208; מיכאל חפץ, 'קהילת יוצאי ברית המועצות (חבר העמים) בישראל: סיפור של הצלחה של הגדולה בקהילות ישראל', אבשלום מזרחי (עורך), עדות – עדות לישראל: גלות, עליות, קליטה, תרומה ומיזוג, נתניה: אגודה לטיפול חברה, תרבות תיעוד ומחקר, 2001, עמ' 282–299. בשנת 1990 סערו הרוחות בעיתונות הרוסית היוצאת בישראל סביב השאלה כיצד יש להעריך את העלייה החדשה: האם היא טובה יותר או פחות מעליית שנות השבעים תוך התעלמות משנות השמונים. אלכסנדרה קטיבה-ווגנר, עליית 90: מבט מבפנים – היבטים

- פסיכולוגיים, ירושלים: אלכא: האגודה לפיתוח ולקידום כוח אדם בשירותים החברתיים בישראל, 1994, עמ' 7.
- 4 דהיינו מספר היורדים, כפי שכונו עוזבי הארץ (להלן), היה גדול ממספר העולים. כך למשל בשנת 1986, לראשונה מאז קום המדינה, ירד מספר העולים מתחת לרף 10,000, למ"ס, שנתון סטטיסטי 1994, לוח 5.1, עמ' 177; מספר העוזבים באותה שנה היה גדול יותר – 13,100. שם, לוח 4.4, עמ' 167. מדובר באלו שלא שבו כעבור למעלה מארבע שנים. עד שנת 1993 חזרו חלק מהם וכך ירד מספרם ל-9,100.
- 5 על עליות יהודי איראן ויהודי רומניה לארץ במהלך השנים ראו למשל: דוד ירושלמי, 'יוצאי איראן בישראל: מהעליות הראשונות עד ימינו', אבשלום מזרחי (עורך) (לעיל, הערה 3), עמ' 27–49; פלטיאל סגל, 'תרומת יהודי רומניה לתקומת ישראל', שם, עמ' 573–616. אין במאמרים אלה מידע ספציפי על מאפייני העלייה בעשור הנדון כאן.
- 6 בשנים 1978–2000 יצאו מאיראן 60 אלף יהודים, רובם השתקעו בארצות הברית, וכ-20 אלף הגיעו לישראל. ראו אמנון נצר, 'הארץ והודיה', חיים סעדון (עורך), איראן (קהילות ישראל במזרח במאות התשע עשרה והעשרים), ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט ומכון בן-צבי של יד בן-צבי והאוניברסיטה העברית, תשס"ו, עמ' 26. כן ראו כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 91.
- 7 על המשמעות הערכית של העלייה, ראו דבורה הכהן, 'עלייה וקליטה', אפרים יער וזאב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, ב, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשס"א–תשס"ג, עמ' 366–368.
- 8 שם, עמ' 268–369; גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ ישראל בראשית המאה העשרים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2004; הנ"ל, המהפכה השקטה: ההגירה היהודית מהאימפריה הרוסית 1875–1924, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ח.
- 9 עוזיאל שמלץ, 'עליית פליטים יהודיים לישראל בשנים 1932–1980', יהדות זמננו, 4 (תשמ"ח), עמ' 289.
- 10 ראו נתונים ומאפיינים דמוגרפיים במאמרה של הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 388–390.
- 11 יוסף ליטבק, אברהם יהושפט ונונו מגור, יהודי גרוזיה, בוכרה וקווקז: פוטנציאל עלייה לקראת שנות השמונים, ירושלים: המשרד לקליטת העלייה, אגף תכנון ומחקר, יוני 1981, עמ' 83–84.
- 12 למשל, במכתב ראש מחלקת העלייה והקליטה בסוכנות היהודית, חיים אהרון, ליחזקאל פולרביץ, 15.6.1984, אצ"מ, J124/841.
- 13 על העלייה במדיניות הציונית, ראו אביבה חלמיש, במירוץ כפול נגד הזמן: מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, 2006, עמ' 9–14.
- 14 בנימין פינקוס, סופה של תקופה: יהודי ברית המועצות בעידן גורבצ'וב 1985–1991, קריית שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 1999, עמ' 348–350.
- 15 ליסק (לעיל, הערה 3), עמ' 205.
- 16 שם, עמ' 206; יעקב רואי, 'מבוא', זאב חנין ובוריס מורוזוב, 'בוגדים במולדת': ההגירה היהודית בעיני השלטון הסובייטי, תל אביב: הוצאת אוניברסיטת תל אביב, תשס"ה, עמ' 32.
- 17 מכתב מפעילי עלייה מברית המועצות לצירי הקונגרס ה-27 של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות, פברואר 1986, דוד פריטל (עורך), יהודי ברית המועצות: עלייה ומאבק בשנות השמונים, 100 (1987), עמ' 235.
- 18 למעלה מ-21 אלף יהודים יצאו מברית המועצות בשנת 1980. מספרם ירד ל-914 יוצאים בלבד בשנת 1986. פירוט, ראו ברוך גורגורביץ, שערים פתוחים, ירושלים: מוסד ביאליק, 1996, עמ' 17.
- 19 על גיבוש המדיניות הסובייטית כלפי ההגירה, ראו חנין ומורוזוב (לעיל, הערה 16). נושאים אלה הופיעו בשמונה קבצים שנתיים: 'יהודי ברית המועצות' שהופיעו בשנים 1976–1984, ראו לדוגמה: דוד פריטל (עורך), 'יהודי ברית המועצות: עלייה ומאבק בשנות השמונים', 9 (דצמבר 1985), עמ' 5.
- 20 רוברט ברים, 'הגירת יהודים מברית המועצות – לקחי שנות השבעים', פריטל, שם, עמ' 125–133.
- 21 חנין ומורוזוב (לעיל, הערה 16), עמ' 33; פריטל, שם, עמ' 6.
- 22 איזי לייבלר, 'יהדות ברית המועצות – נקודת מפנה', ג'רוסלם פוסט, 23.5.1985, בתוך: פריטל, שם, עמ' 137.

- 23 פינקוס (לעיל, הערה 14), עמ' 343.
- 24 ויליאם ו' אורבך, 'תולדות המאבק למען יהודי ברית המועצות בארצות הברית', פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 118.
- 25 אלי ויזל, יהודי הדממה, תל אביב: עם עובד, 1967. כן ראו דו"ח פעילי עלייה במוסקבה ממרס 1985, פריטל, שם, עמ' 141-143.
- 26 גור-גורביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 18.
- 27 מכתב מפעילי עלייה בברית המועצות, בתוך: פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 236.
- 28 דו"ח פעילי עלייה במוסקבה ממרס 1985 (לעיל, הערה 25), עמ' 143.
- 29 שם, עמ' 6.
- 30 שם, עמ' 146.
- 31 שם, עמ' 146-147.
- 32 שם, עמ' 146.
- 33 מכתב מפעילי עלייה בברית המועצות, בתוך פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 235.
- 34 רואי (לעיל, הערה 16), עמ' 32. 'נתיב - לשכת הקשר' היא יחידה במשרד ראש הממשלה שנוסדה בשנת 1952 במגמה לקיים קשר עם יהודי מזרח אירופה המצויים מאחורי 'מסך הברזל' ולסייע להם. משנת 1989 עברה הלשכה מפעילות חשאית לפעילות גלויה. מראשיתה ועד שנות השבעים עמד בראשה שאול אביגור.
- 35 פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 7.
- 36 שם.
- 37 פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 12.
- 38 למשל, ברונפמן, נשיא הקונגרס היהודי העולמי, נהג כך, על פי ארגון אסירי ציון מברית המועצות. מסיבת עיתונאים של ארגון אסירי ברית המועצות, 13.11.1985, אצ"מ, J124/884.
- 39 שם.
- 40 גור-גורביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 21.
- 41 פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 291.
- 42 גור-גורביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 18. אידה נודל, מסורבת עלייה שנאבקה נגד הפרת זכויות אדם של הממסד הסובייטי, נדונה בשנת 1978 לארבע שנות גלות בסיביר. לאחר מאבק בין-לאומי לשחרורה, שוחררה ועלתה לישראל בשנת 1987. נתן (אנטולי) שרנסקי, מסורב עלייה אף הוא, הורשע בשנת 1978 בבגידה, בריגול ובתעמולה אנטי-סובייטית. אף הוא היה לסמל, ולאחר מאבק הירוואי של רעייתו אביטל ושל גורמים במערב שוחרר לאחר תשע שנות מאסר ועלה ארצה בשנת 1986. את פרשת מאסרו גולל בספרו לא אירא רע, ירושלים: עידנים, 1989.
- 43 דצמבר 1984, שם, J124/884.
- 44 תקנון הארגון, 29 בנובמבר 1982, שם, J124/951. כן ראו איגרת לחברי הארגון ערב ראש השנה תשמ"א, שם, J124/786.
- 45 הארגון בהודעה לעיתונות, 27 באוגוסט 1981, שם, J124/786.
- 46 אסיר ציון - 'יהודי, אזרח מדינת ישראל, אשר חירותו נשללה ממנו בעבר לתקופה של לא פחות מ-6 חודשים ע"י שלטונות זרים עקב פעילות ציונית, לאומית, או עקב מאבק למען שיבת ציון'. לוחם ציון - 'יהודי, אזרח מדינת ישראל, שעסק בפעילות ציונית על אדמת ברית המועצות, וסיכן ע"י פעילותו את חירותו ואת חייו'. תקנון הארגון (לעיל, הערה 44).
- 47 1 בספטמבר 1983, אצ"מ J124/786.
- 48 למשל, מכתב מ-27.10.1983, שם. באיגרת מ-1 בספטמבר 1983 שכוללת את רשימת אסירי ציון, מצוינים שמותיהם של 16 אסירי ציון ועוד 13 אסירי ציון ששוחררו מההסגר והם מסורבי עלייה. שם.
- 49 דיווח מארגון אסירי ציון מברית המועצות בישראל, 1983, אצ"מ, J124/951.
- 50 אסירי ציון מברית המועצות בארץ במסיבת עיתונאים, 10.10.1982, שם, J124/842; ידיעות אחרונות, 17.12.1984, ומעריב, 19.12.1984, שם, J124/884.
- 51 אצ"מ, שם.

- 52 מתוך הגדה מיוחדת לסדר פסח שני שהוציא ארגון אסירי ציון מברית המועצות, שנות השמונים, שם, J124/850.
- 53 כך למשל העמידה את יום ירושלים תשמ"ה, 1985, בסימן הזדהות עם יהודי ברית המועצות, וערכה פעילות שכללה תהלוכה של תנועות נוער, תפילות מיוחדות ועצרת ממלכתית המונית.
- 54 פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 14.
- 55 למשל, מברק משוויץ, 18.12.1984, אצ"מ, J124/884.
- 56 אצ"מ, J124/750.
- 57 שם, 10.10.1988.
- 58 בשנות השמונים היו בברית המועצות ארבעה נשיאים: ליאוניד ברז'נייב (1964–1982), יורי אנדרופוב (1982–1984), קונסטנטין צ'רניינקו (1984–1985), מיכאיל גורבצ'וב (1985–1991). יש לציין כי ברז'נייב כיהן כמזכיר הכללי של המפלגה הקומוניסטית מ-1964 אבל כנשיא המדינה הוא כיהן רק מ-1977.
- 59 מסיבת עיתונאים של ארגון אסירי ברית המועצות בישראל, 13.11.1985, אצ"מ, J124/850.
- 60 הודעה מס' 9, הוועידה העולמית למען יהודי ברית המועצות, 15.3.1983, שם.
- 61 דברי סם לואיס, שגריר ארצות הברית בישראל, בתוך: הודעה מספר 3 של הוועידה העולמית למען יהודי ברית המועצות בהודעה לעיתונות, שם.
- 62 למשל מוגרט תאצ'ר, ראש ממשלת בריטניה, הודעה מס' 8, הוועידה העולמית למען יהודי ברית המועצות, שם.
- 63 הודעה מספר 6 של הוועידה העולמית למען יהודי ברית המועצות, שם.
- 64 הודעה מספר 7 של הוועידה העולמית למען יהודי ברית המועצות, שם.
- 65 רואי (לעיל, הערה 16), עמ' 32.
- 66 גורגורביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 21.
- 67 דיווח על פעולות המועצה הציבורית למען יהודי ברית המועצות, 23.10.1985, אצ"מ, J124/860.
- 68 פריטל (לעיל, הערה 17), עמ' 11.
- 69 פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 6.
- 70 פירוט והרחבה, ראו פינקוס (לעיל, הערה 14), עמ' 343–347.
- 71 אביטל שרנסקי ואילנה בן-יוסף, הביתה, תל אביב: ידיעות אחרונות ועידנים, 1980.
- 72 יוסף מנדלביץ, מבצע חתונה: מאבקו, מעצרו ושחרורו של אסיר ציון, ירושלים: כתר, 1985.
- 73 אדוארד קוזניצוב, ריצת מרתון במורדוביה, תל אביב: יתד, 1979.
- 74 פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 7.
- 75 נונו מגור, העולים מברית המועצות והנושרים לארצות הברית: סקירה דמוגרפית השוואתית, ירושלים: הוצאת משרד הקליטה, יולי 1980, אמ"י, 21/8/1980/1, עמ' 2.
- 76 158,907 איש נשרו בתקופה זו לעומת 57,217 איש שעלו ארצה, ליסק (לעיל, הערה 3), עמ' 208–207.
- 77 מגור (לעיל, הערה 75), עמ' 3. מקורות אחדים מצביעים על שנת 1976 כעל שנה שבה ממדי הנשירה הגיעו ל-50 אחוזים. פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 5.
- 78 24,784 יצאו מברית המועצות, 8,675 עלו ארצה ו-16,109 נשרו, רובם לארצות הברית. מתוך: מגור, שם, עמ' 17, 26.
- 79 נתונים סטטיסטיים על הנושרים, ראו גורגורביץ (לעיל, הערה 18), עמ' 30.
- 80 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 84.
- 81 דיווח מאת ניצן הורוביץ ואחרים, חדשות, 1.6.1988.
- 82 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 84.
- 83 למשל, אנדריאה ארבל, רוכבים על הגל: הסוכנות היהודית והעלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, 1987–1995, ירושלים: הוצאת גפן, 2006, עמ' 22.
- 84 מסיבת עיתונאים של אסירי ציון מברית המועצות, צירים לוועידה העולמית בירושלים למען יהודי ברית המועצות, 17.3.1983, אצ"מ, J124/841.
- 85 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 84; משה ליסק גרס כי מניע בולט בהחלטה לעלות או לנשור הייתה הזיקה

- לישראל ומשמעותה 'בחוויה היהודית של העולה'. ראו ליסק (לעיל, הערה 3), עמ' 207, 208.
- 86 אורבך (לעיל, הערה 24), עמ' 118.
- 87 אידה נודל לאהרון פריאל, מעריב, 7.6.1988.
- 88 ארגון אסירי ציון מברית המועצות ציין כי הסובייטים ניהלו מאבק מיוחד נגד שידורי 'קול ישראל', שם.
- 89 אידה נודל לאהרון פריאל, שם.
- 90 אסירי ציון מברית המועצות בארץ במסיבת עיתונאים שבה תבעו קיום ועידה למען יהודי ברית המועצות בירושלים ולא בחו"ל (לעיל, הערה 50). 10.10.1982, אצ"מ, J124/842.
- 91 הודעה לעיתונות מטעם ארגון אסירי ציון מברית המועצות (לעיל, הערה 45).
- 92 רחל אסטמן ויהודית רוזנבאום, עמדות הציבור הישראלי והתנהגותו בנושאי עלייה וקליטה, סקר דעת קהל, דצמבר 1979, הוצאת המשרד לקליטת העלייה, אוגוסט 1980, אמ"י.
- 93 שם, עמ' 2.
- 94 מכתב של ראש המחלקה לעלייה וקליטה בסוכנות היהודית, חיים אהרן, 15.6.1984, אצ"מ, J124/841.
- 95 דיווח ממזכירות יוצאי ברית המועצות בתנועת החרות, ללא ציון תאריך, שם, J124/860.
- 96 שם.
- 97 אצ"מ, J124/786.
- 98 דיווח ממזכירות יוצאי ברית המועצות בתנועת החרות (לעיל, הערה 95).
- 99 אביבה חלמיש, 'מדיניות העלייה בשנות השלושים: בין "גאולה" ל"הצלחה"', זמנים, 58 (אביב 1997), עמ' 86-98. הרחבה בסוגיה זו ראו בספרה של חלמיש (לעיל, הערה 13).
- 100 הדגשה במקור, הודעה לעיתונות מטעם ארגון אסירי ציון מברית המועצות, 27.8.1981, אצ"מ, J124/786.
- 101 הודעה לעיתונות, שם.
- 102 לייבלר (לעיל, הערה 22), עמ' 134.
- 103 אורבך (לעיל, הערה 24), עמ' 118.
- 104 הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 395.
- 105 הורוביץ ואחרים (לעיל, הערה 81).
- 106 שם.
- 107 דיווח מארגון אסירי ציון מברית המועצות בישראל, 1983, אצ"מ, J124/951.
- 108 מסיבת עיתונאים של אסירי ציון מברית המועצות (לעיל, הערה 84); מסיבת עיתונאים (לעיל, הערה 50); מסיבת עיתונאים (לעיל, הערה 59).
- 109 אורבך (לעיל, הערה 24), עמ' 118.
- 110 השימוש במאמר זה במונח 'ירידה' אינו בבחינת הבעת עמדה ערכית ביחס לתופעה.
- 111 הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 392.
- 112 גדעון אלון, 'המחדל הגדול של מניעת הירידה', הארץ, 13.1.1984.
- 113 אגודת אלי, 'אלי' – אזרחים למניעת ירידה, אגודת אלי, ירושלים 1984, עמ' 5.
- 114 מכתב מדב שילנסקי למנחם בגין, 22.3.1982, חנה אמיר (עורכת), הירידה מן הארץ, ירושלים: הוצאת מרכז ההסברה, תשמ"ג, עמ' 3.
- 115 הרחבה, ראו ראובן למדני, 'הירידה מישראל', רבעון לכלכלה, 116 (אפריל 1983), עמ' 463-464; הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 392-393.
- 116 על מגבלות החומר הסטטיסטי בנושא הירידה, ראו: דו"ח אשר פרידברג, מזכיר אלי, מאי 1983, בתוך: אגודת אלי (לעיל, הערה 113), עמ' 83-104.
- 117 למדני (לעיל, הערה 115), עמ' 462-463, 469.
- 118 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 104.
- 119 לילך לב ארי, מהגרים ישראלים בחו"ל: המשכיות יהודית או התבוללות?, רמת גן: אוניברסיטת בראיילן, תשס"ח, עמ' 14.
- 120 אלון (לעיל, הערה 112).

- 121 דו"ח אשר פרידברג (לעיל, הערה 116), עמ' 95-97; דו"ח על הירידה ועל הישראלים בארצות הברית שהוגש לשמחה ארליך, סגן ראש הממשלה, על ידי שמואל להיס, מנכ"ל הסוכנות היהודית, ב'24.11.1980. ראו שמואל להיס, ישראלים בארצות הברית – פרקי הדו"ח, ירושלים: הסוכנות היהודית לא"י, 1980.
- 122 אלון (לעיל, הערה 112).
- 123 פירוט והרחבה ראו: אגודת אלי (לעיל, 113), עמ' 10; מכתב מדב שילנסקי למנחם בגין, 22.3.1982 (לעיל, הערה 114), עמ' 4; הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 394-395.
- 124 לב ארי (לעיל, הערה 119), עמ' 13; מכתב מדב שילנסקי למנחם בגין, 22.3.1982 (לעיל, הערה 114), עמ' 4.
- 125 ישעיהו תדמור, 'הסכנה הגדולה בתופעת הירידה – הנורמטיביות שלה', חנה אמיר (עורכת), הירידה מן הארץ, ירושלים: הוצאת מרכז ההסברה, תשמ"ג, עמ' 11.
- 126 הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 394, 396.
- 127 מכתב משמואל להיס לאריה דולצ'ין, 4.2.1981 (לעיל, הערה 121), עמ' 7-8.
- 128 אנשי אקדמיה, תקשורת, רבנים ראשיים, תעשיינים וחברי ארגונים שונים. אגודת אלי (לעיל, הערה 113), עמ' 5, 51-52.
- 129 שם, עמ' 5, 20.
- 130 לדוגמה, אמיר (עורכת) (לעיל, הערה 114), עמ' 22-23, 25; אגודת אלי (לעיל, הערה 113), עמ' 5-6.
- 131 ראו קטעי עיתונות בנושא, בתוך דו"ח אגודת אלי, שם, עמ' 32-60.
- 132 אגודת אלי, שם, עמ' 5.
- 133 אשר פרידברג, 'פעולות בתחום מניעת הירידה', אמיר (עורכת) (לעיל, הערה 114), עמ' 6-7; מכתב מדב שילנסקי למנחם בגין, 22.3.1982, שם, עמ' 3-5.
- 134 אלון (לעיל, הערה 112),
- 135 מכתב מדב שילנסקי למנחם בגין, 22.3.1982 (לעיל, הערה 114), עמ' 12-14; דו"ח אגודת אלי (לעיל, הערה 113), עמ' 17.
- 136 למשל, גד דרייפוס, 'הפסיכולוגיה של הירידה', צבי פורת-נוי, מרים רייטר-צדק (עורכים), הפסיכולוגיה של הירידה, רמת גן: המכון לחקר עמנו, יולי 1981.
- 137 אלון (לעיל, הערה 112), עמ' 4.
- 138 אורבך (לעיל, הערה 24), עמ' 119.
- 139 פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 16.
- 140 דוד פריטל (עורך), יהודי ברית המועצות, 12 (1989), עמ' 17.
- 141 פירוט מקורות סטטיסטיים, ראו הכהן (לעיל, הערה 7), עמ' 388.
- 142 פריטל (לעיל, הערה 19), עמ' 9.
- 143 שם, עמ' 11.
- 144 עדות קושרובסקי (כנראה יולי) וחבריו [כך במקור], 29.11.1987, שם, עמ' 11.
- 145 רואי (לעיל, הערה 16), עמ' 33.
- 146 להרחבה ראו פינקוס (לעיל, הערה 14).
- 147 בדצמבר 1988 מספר הבקשות ל'דרישות' עלה על 100 אלף, שם, עמ' 18-19.
- 148 אידה נודל לאהרון פריאל (לעיל, הערה 87).

